

Василь Добіжа¹, Олександр Колесник²

Співвідношення понять право і закон

1. Вступ

Життя сучасного суспільства неможливо уявити без використання права – системи загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих державою правил поведінки, що регулюють суспільні відносини. Право, у свою чергу, виступає ефективним засобом регулювання лише в умовах верховенства закону, коли всі суб'єкти правових відносин – від окремого громадянина до держави – є рівними перед законом, і ніхто не може бути покараний інакше, як за порушення закону і тільки в установленому законом порядку. Обов'язковою умовою є можливість притягнення до відповідальності не лише громадянина державою, а й навпаки, коли громадянин може притягнути державу (орган виконавчої влади, установу) до відповідальності в разі порушення його прав, тим самим реалізувавши запит на соціальну справедливість. Дотримання законності не можливе без дотримання принципу верховенства права.

Метою статті є визначення співвідношення понять право і закон як необхідних елементів побудови правової держави.

¹ Кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін, Вінницький навчально-науковий інститут економіки Західноукраїнського національного університету; v.dobizha@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5540-9781>.

² Викладач циклової комісії правових дисциплін, Вінницький навчально-науковий інститут економіки Західноукраїнського національного університету; kolesnikoleksandr89@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6995-983X>.

Об'єктом дослідження виступають правові відносини, що дають змогу розглядати верховенство права і верховенство закону як явище.

Тезу про те, що «творцем права є держава» було сформульовано у вченнях Томаса Гобса, Ганса Кельзена, а в радянський період – Андрія Вишинського. Вітчизняне ж визначення конституційного права як «формально визначене, встановлене чи санкціоноване» державою загальнообов'язкове правило поведінки» запропонували В. Погорілко, В. Федоренко, О. Фрицький. Значний внесок зробив С. Головатий щодо розуміння правовладдя в коментарі до тексту документа Венеційської комісії.

Принцип верховенства права лежить в основі діяльності Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних організацій, а також політичних інститутів сучасних розвинених держав. Як впливає з доповіді Генерального секретаря ООН, «панування права і правосуддя перехідного періоду в конфліктних і постконфліктних суспільствах», «панування права – це поняття, яке становить саму суть Організації. Йдеться про такий принцип управління, згідно з яким всі особи, установи і структури, державні та приватні, у тому числі сама держава, функціонують межах дії законів, які були публічно ухвалені, однаковою мірою виконуються і незалежно реалізуються судовими органами і які сумісні з міжнародними нормами і стандартами в галузі прав людини. Для цього також потрібні заходи, щоб забезпечити дотримання принципів права, рівності перед законом, відповідальності перед законом, неупередженого застосування законів, поділу влади, участі в ухваленні рішень, правової визначеності, недопущення свавілля і процесуальної та правової транспарентності» (Організація Об'єднаних Націй, 2020).

2. Юридичне визначення верховенства права в українському законодавстві

Відомі всім правникам вислови «верховенство права» і «верховенство закону» досить часто в юридичній літературі розглядають як ідентичні або схожі за змістом. Поняття «верховенство права» лексично близьке до одного з базових елементів позитивістської док-

трини права у вигляді поняття «верховенство закону», що і призвело до ототожнення цих понять.

В англійській мові вони навіть лунають однаково, для них використовують спільний концепт «rule of law», втім їх перекладають у різних значеннях. У перекладах окремих правничих документів застосовують різний контекст, а саме: «сила закону», «влада закону», «верховенство закону». Зазначимо, що українське поняття «закон» означає нормативний документ з найвищою юридичною силою, ухвалений в установленому порядку, недотримання якого передбачає негативні санкції з боку держави, тоді як англійське «law» одночасно має багато значень, зокрема як іменник: і закон, і право, і правнича професія, і суд (судовий процес), та інші. Як дієслово «law» має два значення: 1) звертатися до суду; 2) нав'язувати свою волю. І навіть цим усі можливі значення англійського слова law не вичерпуються (Oxford English Dictionary). Українські законодавці закріпили юридичне визначення верховенства права в ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України (Верховна Рада України, 2005): суд під час вирішення справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Майже ідентичне визначення знаходимо в ст. 8 Кримінального процесуального кодексу України: кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовують з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (Верховна Рада України, 2013).

Проте найбільш змістовно поняття «верховенство права» розкрито в рішенні Конституційного Суду України (Конституційний Суд України, 2004) щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України. Пункт 4.1. рішення містить таке тлумачення: верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від дер-

жави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість є однією з основних засад права, вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину й покарання, цілях законодавця і засобах, обраних для їх досягнення.

3. Загальноєвропейське розуміння верховенства права

Ідея верховенства права сформувалася в XVII–XIX ст. в європейському культурно-юридичному середовищі і доктрині природного права. Її підґрунтям стало поєднання давньоримської/давньогрецької й середньовічних правових традицій, де було чітко висвітлено принципи пріоритету індивідуальної свободи, й це стало основним елементом сучасної концепції верховенства права.

Європейська доктрина верховенства права є похідною від правової системи держав англосаксонської правової сім'ї та демонструє політичний ідеал «правління права», а не окремих суб'єктів. У державі з верховенством права законодавчо закріплено та визнано найвищою цінністю природні права і свободи людини.

Щодо сучасного загальноєвропейського розуміння верховенства права, то науковці покликаються переважно на визначення Тома Бінгема. Його формулювання враховує основні аспекти поняття

«верховенство права»: всі особи в державі й органи державної влади, чи то публічні, чи то приватні, повинні бути зв'язані законами і мати право користуватися законами, публічно ухваленими і публічно виконуваними в судах (Bingham, 2010). Це коротке визначення, яке поширюється і на публічних, і на приватних осіб, доповнюється 8-ма «складниками» верховенства права: 1) доступ до закону (положення якого повинні бути зрозумілими, ясними і передбачуваними); 2) питання юридичних прав повинні, як правило, вирішуватися на підставі закону, а не на розсуд; 3) рівність перед законом; 4) влада має здійснюватися відповідно до закону, справедливо і розумно; 5) права людини повинні бути захищені; 6) мають бути надані кошти для врегулювання спорів без невинуватих витрат або відтермінувань; 7) суди мають бути справедливими; 8) держава повинна дотримуватися своїх зобов'язань, у рамках і міжнародного права, і національного.

Висловлена Бінгемом умова про те, що закони повинні ухвалюватися публічно, стосується природи права і прийняття законів, що вимагає, щоб самі закони були доступними, ясними й орієнтувалися на перспективу. Однак Бінгем уточнює, що в нашому складному суспільстві необхідна певна свобода розсуду з боку державних посадових осіб, при цьому таке тлумачення не повинно бути безконтрольним і не можна дозволяти ухвалювати довільні або нерозумні рішення (відтак сама природа права наповнюється і процедурним, і субстантивним змістом).

4. Критерії оцінки верховенства права і закону

Аби довести, що верховенство закону є не лише кількісним, а й якісним показником, щороку World Justice Project (WJP – незалежна багатопрофільна організація) створює базу даних, щоби інформувати й стимулювати просування верховенства закону в усьому світі. WJP-індекс верховенства закону є основним у світі джерелом достовірних та незалежних даних щодо верховенства закону. Індекс оцінює 128 країн і адміністративно-територіальних одиниць на підставі опитувань понад 130 000 домогосподарств і 4000 практикуючих юристів і експертів, щоб визначити, як дотримують і сприй-

мають верховенство закону в усьому світі. Індекс надає актуальну і надійну інформацію для урядових структур, громадських організацій, учених, громадян, професійних юристів.

Індекс має 47 складників, які детально характеризують рівень розвиненості правового середовища і законодавчу практику в країнах, що перебувають на різних рівнях соціального і політичного розвитку. Всі змінні об'єднані у вісім контрольних показників: обмеження повноважень інститутів влади, відсутність корупції, порядок і безпека, захист основних прав, прозорість інститутів влади, дотримання законів, цивільне правосуддя, кримінальне правосуддя (World Justice Project Rule of Law Index, 2020). Ефективне верховенство закону знижує корупцію, рівень бідності й захищає населення від несправедливості різного масштабу. World Justice Project визначає верховенство закону як довгострокову систему законів, інститутів, норм і зобов'язань спільноти, яка забезпечує звітність, справедливі закони, прозорість інститутів влади і доступність правосуддя. Найкращий результат в оприлюдненому рейтингу верховенства права 2020 року показали Данія, потім йдуть Норвегія і Фінляндія. Україна посіла 72-е місце – це максимальний показник для нашої держави за останні 5 років. Так, у 2015 році Україна посідала лише 87-е місце у рейтингу.

Сучасне суспільство виробило досить дієвий механізм забезпечення верховенства права, який залучає такі елементи: наявність основного закону країни – Конституції чи її еквівалента; чітка і послідовна система законодавства; інститути правосуддя, управління і безпеки, що володіють засобами й можливостями забезпечити застосування законодавства; наявність правової культури в суспільстві.

За відсутності рівного для всіх закону поступальний розвиток суспільства не можливий. Там, де існують групи, що перебувають вище від закону (правителі, чиновники, духовенство, криміналітет), а також практика вибіркового застосування права («друзям – все, іншим – закон»), стимули для розвитку зникають. Для досягнення успіху прагнення до саморозвитку та активної діяльності не достатньо. Для цього потрібно намагатися увійти до відповідної «елітарної групи» або знайти спільну мову з «потрібними людьми». Як наслі-

док, країна відстає в розвитку, а велика частина суспільства животіє в злиднях і перебуває в постійній небезпеці свавілля з боку тих, кому «закон не писаний».

Для покращення ситуації з верховенством права в Україні особливе значення має не лише відокремлення права і закону, а й розмежування. Важливо при цьому те, що співвідношення тут зовсім інше, фундаментальне, ніж розведення права і закону, що працює на елементарному рівні в межах правової матерії або в особливій соціально-політичній ситуації (як це було характерно для радянського суспільства).

5. Висновки

З погляду змісту законності будь-які відступи від вимоги закону, чим вони не були б спричинені, неприпустимі. Відступи від вимог законів лише на тій підставі, що вони недосконалі або застарілі, спричиняють невизначеність, завдають шкоди суспільству і правопорядку. Законодавець повинен максимально точно закріплювати в нормативних актах нагальні суспільні потреби, своєчасно вносити зміни до нормативно-правових актів. Інакше сам закон стає неефективним.

Розглядаючи співвідношення права і закону, не можна обійти увагою відомий у світовій практиці загальноправовий ліберально-демократичний принцип «не заборонене законом дозволено». Він поширює свою дію насамперед на фізичних і юридичних осіб як суб'єктів цивільно-правової діяльності та жодним чином не зачіпає владні структури і посадових осіб. Правова держава, заснована на принципі верховенства права, громадянське суспільство не сумісні з директивно-розподільчою економікою. Тому правове регулювання має змінювати свою спрямованість, свої завдання і функції, тобто має стати більш гнучким, ліберальним.

Забезпечення верховенства закону вимагає величезних зусиль і комплексу дій – матеріальних, юридичних, організаційних, психологічної перебудови. І труднощі на цьому шляху вельми відчутні. Верховенство закону не зводиться до визнання цього положення як принципу, воно не обмежує свою дію сферою законодавчого

процесу і правотворчості в цілому. Верховенство закону має бути виявлено і реалізовано на стадії правозастосування. І перший крок до цього – підвищити роль закону як основного і первинного регулятора суспільних відносин. Незважаючи на те, що законодавство стрімко розвивається, залишається чимало сфер, де взагалі відсутній закон або його регулятивний вплив майже не відчувається.

На практиці багато положень законів трактують іноді вельми довільно, що призводить до порушень законності.

Підсумувати наведене можна словами О. Е. Лейста (Лейст, 2011, с. 161) про те, що найідеальніші поняття й уявлення про право в суспільстві не гарантують існування правопорядку, тому що люди думають одне, говорять інше, роблять третє. Як слова закону не діють без їх усвідомлення, так і правові уявлення лише позначають можливі лінії поведінки як «належне», але не містять достатніх волевових імпульсів для їх здійснення.

Верховенство права передбачає, насамперед, наявність законів із правовим змістом (правових законів), а також зв'язаність державної влади правовими законами, тобто правом. Головне в ідеї правової держави – пов'язаність держави правом.

Верховенство права – це насамперед верховенство закону. Воно виражається в тому, що основні, засадничі суспільні відносини регулюються законами. Верховенство права означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність дій для досягнення демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні та повному сприйнятті найвищої суспільної цінності – людської особистості й гарантовану установами, що забезпечують її найповніше вираження.

Західна правова теорія і практика, на відміну від тлумачення Конституційного Суду України, чітко акцентує принцип верховенства права і містить конкретні ознаки верховенства права, переважно ототожнюючи їх із принципом верховенства прав людини.

Література

Bingham Tom. The Rule of Law (2010). Cambridge University Press & Assessment. URL: [https:// www.cambridge.org/core/journals/cambridge-](https://www.cambridge.org/core/journals/cambridge-)

law-journal/article/abs/rule-of-law-by-tom-bingham-london-allen-lane-2010-213-pp-hardback-2000-isbn-9781846140907/66725BA80C6FC0C4636CDAB5BC394E9.

Official site of the United Nations. Department of Global Communications 2021. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/press-articles-and-opinion-pieces>.

Кодекс адміністративного судочинства України. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права: учеб. пособие. Москва, 2011. С. 161. URL: <https://www.twirpx.com/file/484903>.

Oxford English Dictionary. Oxford English and Spanish Dictionary, Synonyms, and Spanish to English Translator. URL: <https://www.lexico.com>.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.

The World Justice Project Rule of Law Index. URL: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2020>.

References

Bingham Tom. The Rule of Law (2010). Cambridge University Press & Assessment. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/journals/cambridge-law-journal/article/abs/rule-of-law-by-tom-bingham-london-allen-lane-2010-213-pp-hardback-2000-isbn-9781846140907/66725BA80C6FC0C4636CDAB5BC394E9>. [in English].

Official site of the United Nations. Department of Global Communications 2021. Retrieved from <https://www.un.org/sg/en/content/sg/press-articles-and-opinion-pieces>. [in English].

- Kodeks administrativnogo sudochinstva Ukrayini 2005 (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Code of Administrative Procedure of Ukraine 2005 (Verkhovna Rada of Ukraine)] *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>. [in Ukrainian].
- Kriminalnij procesualnij kodeks Ukrayini 2013 (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Criminal Procedure Code of Ukraine 2013 (Verkhovna Rada of Ukraine)] *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukrainian].
- Lejst O. (2011) Sushnost prava. Problemy teorii i filosofii prava. [Essence of law. Problems of theory and philosophy of law]. Moskva, KNT. [in Russian].
- Oxford English Dictionary. Oxford English and Spanish Dictionary, Synonyms, and Spanish to English Translator. URL: <https://www.lexico.com>. [in English].
- Rishennya Konstitucijnogo Sudu Ukrayini u spravi za konstitucijnim podannjam Verhovnogo Sudu Ukrayini shodo vidpovidnosti Konstituciyi Ukrayini (konstitucijnosti) polozhen statti 69 Kriminalnogo kodeksu Ukrayini 2004 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional petition of the Supreme Court of Ukraine on the compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine] *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>. [in Ukrainian].
- The World Justice Project Rule of Law Index 2020. Retrieved from <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2020>. [in English].

Анотація

У статті доведено, що право виступає ефективним засобом регулювання лише в умовах верховенства закону. Принцип верховенства права лежить в основі діяльності Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних

організацій, а також політичних інститутів сучасних розвинених держав. Показано, що поняття «верховенство права» лексично є близьким до одного з базових елементів позитивістської доктрини права у вигляді поняття «верховенство закону», що призвело до ототожнення цих понять. Обґрунтовано, що українське бачення верховенства права не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Підтверджено, що справедливість є однією з основних засад права, вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Доведено, що справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину й покарання, завданнях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення.

Доведено, що загальноєвропейське розуміння досліджуваних понять враховує головні аспекти поняття «верховенство права»: всі особи, чи то публічні, чи то приватні, повинні бути пов'язані законами і мати право користуватися ними.

Показано, що сучасне суспільство виробило дієвий механізм забезпечення верховенства права, який включає наявність основного закону країни – Конституції чи її еквіваленту; чітку і послідовну систему законодавства; інститути правосуддя, управління і безпеки, що мають засоби й можливість забезпечити застосування законодавства; правову культуру.

За відсутності рівного для всіх закону поступальний розвиток суспільства не є можливий. Там, де існують групи, що перебувають вище за закон, а також практика вибіркового застосування права, стимули для розвитку зникають.

Обґрунтовано, що верховенство закону має бути виявлено і реалізовано на стадії правозастосування і перший крок до цього – підвищити роль закону як основного і первинного регулятора суспільних відносин.

Ключові слова: верховенство права, верховенство закону, справедливість, праворозуміння, суспільство, правова держава

Correlation of Concepts Right and Law

Summary

The article proves that law is an effective means of regulation only in the rule of law. The rule of law underpins the work of the United Nations and other international organizations, as well as the political institutions of modern developed nations.

It is shown that the concept of “rule of law” is lexically close to one of the basic elements of the positivist doctrine of law in the form of the concept of “rule of law”, which led to the identification of these concepts.

It is substantiated that the Ukrainian vision of the rule of law is not limited to legislation as one of its forms, but also includes other social regulators, including morals, traditions, customs, etc., which are legitimized by society and conditioned with historically achieved cultural level.

It is confirmed that justice is one of the basic principles of the law, decisive in defining it as a regulator of social relations, one of the universal dimensions of the law. It is proved that justice is considered as a property of the law, expressed, in particular, in the equal legal scale of behavior and in the proportionality of legal responsibility for the offense. In the field of the law enforcement, justice is manifested, in particular, in the equality of all before the law, the conformity of crime and punishment, the goals of the legislator and the means chosen to achieve them.

In the article, that right, comes forward as effective means of adjusting only in the conditions of supremacy of the law. Principle of supremacy of right is the basis of activity of United Nations and other international organizations, and also political institutes of the modern developed states. It has been shown that a pan-European understanding of the concepts studied takes into account the main aspects of the concept of “rule of law”: all persons, whether public or private, must be bound by law and have the right to enjoy it.

It is shown that modern society has developed an effective mechanism for ensuring the rule of law, which includes: the existence of the basic law of the country – the Constitution or its equivalent; clear and consistent system of legislation; institutions of justice, administration and security, which have the means and capabilities to ensure the application of legislation; legal culture.

In the absence of equal law for all, the progressive development of society is impossible. Where there are groups above the law, as well as the practice of selective application of the law, incentives for development disappear.

It is substantiated that the rule of law should be identified and implemented at the stage of law enforcement and the first step towards this is to increase the role of law as the main and primary regulator of public relations.

Keywords: the rule of law, rule of law, justice, legal understanding, society, rule of law

Vasil Dobizha – Candidate of Political Science, Associate Professor at the Department of Law and Humanities, Vinnytsia Educational and Scientific Institute of Economics of Western Ukrainian National University; v.dobizha@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5540-9781>.

Oleksandr Kolesnyk – Lecturer of the Cycle Commission of Legal Disciplines, Vinnytsia Educational and Scientific Institute of Economics of Western Ukrainian National University; kolesnikoleksandr89@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6995-983X>.